

LUTHERSK MISSIONS FORHISTORIE, STIFTELSE OG VÆKST

Fhv. minister og sognepræst, ph.d. cand.theol. Flemming Kofod-Svendsen

Resumé: I denne artikel beskrives, hvordan Luthersk Mission (LM) voksede frem af Trandbergs frimenighed på Bornholm. Indledningsvis omtales, at Den Gudelige Forsamlingsbevægelse ikke fik megen indgang på Bornholm. Først med Trandberg kom der for alvor vækkelse, som endte i en frimenighed. Trandbergs teologi og forkyndelse fremstilles. Dernæst redegøres for, hvordan Trandbergs elev Møller efter læsning af Rosenius kom i et teologisk modsætningsforhold til Trandbergs pietistiske bodsfromhed. Det endte med et brud, og Møller dannede efter råd fra Rosenius en missionsforening inden for folkekirken. Ved udbredelse af Rosenius' skrifter og en intensiv forkyndervirksomhed etablerede Møller LM som en landsdækkende bevægelse. Senere blev ydre mission integreret og udbygget.

Indledning

Den Gudelige Forsamlingsbevægelse synes ikke at have nået Bornholm (Banning 1960, 286; Banning 1961, 169-172). Baptisterne er sandsynligvis de første, der har bragt en større vækkelse til øen. Urmager *Søren Nielsen* (f. 1822) var opvokset på øen. Under et ophold i København 1845 blev han vakt ved at læse en traktat fra baptisterne, som han sluttede sig til, og han blev døbt i 1847. På menighedens opfordring rejste han i 1847 til Rønne for at missionere, men følte sig så trykket af opgaven, at han tog det første skib tilbage til København. Her gav menigheden ham nyt mod, så han vendte tilbage til øen, hvor han begyndte at prædike til bod og omvendelse i *Arnager* og *Sose* sydvest for Aakirkeby. Den 12. maj 1848 døbte baptistpræsten Vilhelm Andersen fra København menighedens fem første medlemmer i havet ved Sose. Dagen efter blev menigheden stiftet, og de nydøbte nød

sammen den hellige nadver. Samme dag blev Søren Nielsen, der ernærede sig som urmager i Rønne, valgt til forstander. Han holdt mange forsamlinger rundt omkring på øen ofte med stor tilslutning. Nielsen forkøbte sig imidlertid på et teglværk, som også måtte holdes i drift om søndagen. Dette kritiserede menigheden ham skarpt for, idet baptisterne var så stærke modstandere af søndagsarbejde, at de endog havde betænkelighed ved at deltage i en begravelse om søndagen (Andersen, Jakobsen og Rødvig 1923, 16). Nielsen gik fallit, kom i gældsfængsel og blev udelukket af menigheden i 1853. Nielsen reagerede i et brev til menigheden skarpt på denne udelukkelse, hvorefter han forgæves søgte at blive optaget i mormonsamfundet. Derefter rejste han til Amerika (Andersen, Jakobsen og Rødvig 1923, 1-10; Kofoed 1933, 149-154.222-231; Banning 1960, 286-288; Banning 1961, 171-172). Fra 1854 til sin død var Peter Emil Ryding (1804-1885) forstander for baptistmenigheden på Bornholm. Ryding havde allerede ved to besøg i 1851 og 1852 på Christiansø døbt fem personer, og den 13. juli 1852 blev en menighed stiftet på øgruppen. Ryding og hans hustru var sammen med ni andre, heriblandt Peter Christian Mønster (1797-1870), den 27. oktober 1839 blevet døbt ved solopgang i Lersøen i stærk blæst med temperaturer lidt over frysepunktet. Den 30. oktober 1839 stiftede de Skandinaviens første baptistmenighed med Mønster som forstander (Andersen, Jakobsen og Rødvig 1923, 10-16; Banning 1961, 171; Hylleberg og Jørgensen 1989, 16-17.46.56.80; Kofod-Svendsen 2014a, 62-63). Baptisterne på Bornholm havde en jævn vækst, selv om væksten i nogle år blev begrænset af adskillige baptisters overgang til mormonerne. Ved 75-års jubilæet i 1923 havde baptisterne 757 medlemmer (Andersen, Jakobsen og Rødvig 1923, 31).

I 1851 begyndte mormonerne deres virksomhed på øen, hvor de fik en ret stor fremgang, især fordi adskillige baptister gik over til dem, og fordi en ikke ubetydelig del af de svenskere, der jævnlige indvandrede til øen, sluttede sig til mormonerne (Banning 1960, 288-295; Banning 1961, 172). Provst Withs indberetning af 15. august 1854 til biskop Hans Lassen Martensen (1808-1884) var optimistisk med hensyn til at bremse mormonernes indgang blandt folkekirkemedlemmerne på Bornholm. Han håbede endog, at det røre, som mormonerne havde skabt, kunne få gavnlige følger for en vækkelse af menighedslivet (Banning 1960, 288-291). Der findes ikke kilder, der sandsynliggør, at mormonernes aktiviteter i 1850'erne har haft positiv betydning for den senere vækkelse ved Peter Christian Trandberg (1832-1896). Det var jo især baptisterne og de indvandrede svenskere, som mormonerne kom i kontakt med. Den bornholmske kirkehistoriker Karl M. Kofoed nævner for eksempel slet ikke mormonerne i sin *Bornholms Kirkehistorie*, mens han giver en fyldig fremstilling af Trandberg-vækkelsen, LM og Baptistmenigheden.

I 1851 blev den første gudelige forsamling af folkekirkens medlemmer afholdt i Rønne. Den var af grundtvigsk observans, hvor en af byens lærere, der tillige var cand.theol., sædvanligvis holdt et gudeligt foredrag (Banning 1960, 291-292; Banning 1961, 172).

Efter at den første forening for Indre Mission (IM) var dannet i 1853, ansatte bestyrelsen smeden Jens Larsen (1807-1874) fra Kirke Værløse som missionær (Larsen 2011, 32-34). Larsen besøgte Bornholm første gang i oktober 1854, hvor han i løbet af 14 dage holdt 13 velbesøgte møder, hvor der til et af møderne kom 800-1.000 mennesker. Det var bornholmernes første møde med en decideret vækkelsesforkyndelse på folkekirkens grund. Besøget er opmuntrende beskrevet i (IMT 11/1854, 86-87; 3/1855, 20-22; Blauenfeldt 1912, 17-18). I tidsrummet fra juli og til august 1855 opholdt Larsen sig halvanden måned på øen og holdt 37 forsamlinger og besøgte 13 af øens 21 sogne (IMT 10/1855, 76-77). Endelig besøgte Larsen øen i juli 1859, hvor han holdt 22 forsamlinger (IMT 8/1859, 126-128). Tilsyneladende fik Larsens møder på Bornholm ikke de samme følger som så mange andre steder i Danmark, selv om han ifølge beretningerne i IMT mærkede stor religiøs interesse under sine besøg.

Ludvig Marius Theodor Høyer (1815-1883), der var født på Christianshavn, kom antagelig i 1830'erne til Rønne som bogbindersvend. Han blev 1853 gift med Christiane Marckmann (f. 1826). Hun døde imidlertid 1854, og deres nyfødte datter blev døbt på moderens dødsdag. Under sorgen over at have mistet sin hustru kom Høyer til at læse nogle svenske vækkelsessange. Han oversatte og udgav dem under titlen *Aandelige Sange*, frit efter det svenske (Høyer 1855). Af sanghæftets 16 sange var de 10 fra de første hæfter, der blev til Ahnfelts Sangbog, heraf flere af C.O. Rosenius (1816-1868) og en af Agatha Rosenius (1814-1874). Dermed var Rosenius og hans hustru introduceret på Bornholm.

I 1856 var den svenske sanger og vækkelsesprædikant O. Ahnfelt (1813-1882) første gang på Bornholm indbudt af fajancefabrikant Herman Sonne Wolffsen (1811-1887). Wolffsen havde hørt Ahnfelt tale hos grundtvigianeren Vinther på Amager i 1852, da han selv var på forretningsrejse til København. Dette møde førte til Wolffsens omvendelse. Da Ahnfelt talte på rådhuset i Rønne, var der mange tilhørere, hvad også var tilfældet ved møderne rundt på øen, hvor det i omtalen af dem blev beskrevet, at de havde haft stor åndelig betydning (Vinther 1895, 123-124; Wolffsen 1916, 31; Westin 1931, 144; Kaas 2013, 159).

Vækkelsen på Bornholm begyndte imidlertid først for alvor med Peter Christian Trandberg (Kofod 1925, 83-139; Esmarch-Jensen 1978, 7-14). Det er meget vanskeligt at vurdere, hvilken betydning de forskellige foregående arrangementer har haft for Trandbergs gennemslagskraft som vækkelsesprædikant.

Trandbergs forkyndelse og teologi

Trandberg, der var født på Brunsgaard i Nylars, blev student fra Rønne Latin-skole 1851. Hverken hjemmet eller latinskolen synes at have givet ham nogen særlig religiøs påvirkning (om Trandbergs liv og virke: Kofod 1925; Kofoed 1933; Esmarch-Jensen 1978; Lindhardt 1983; Roswall 1985). Dog oplevede Trandberg en åndelig vækkelse i forbindelse med sin konfirmation. Han så sig som en skyldner over for Gud, og derfor havde han brug for Guds nåde og tilgivelse. Det fik til følge, at han i 14-15 års alderen indstillede sig på, at han skulle være præst (Pe-

dersen 2010, 32). I sin studietid i 1852-1858, hvor Trandberg boede på Regensen, gik han ikke ret ofte i kirke i Vartov for at høre Grundtvig (1783-1872). Derimod gik han i kirke hos sognepræst N.G. Blædel (1816-1879) ved Garnisons Kirke og hos sognepræst B. Münter (1794-1867) ved Holmens kirke. Han synes også i sin studietid at have haft kontakt med vakte kredse, idet han var medunderskriver af Larsens ordinationsadresse (Esmarch-Jensen 1978, 4). Af lærerne ved Det Teologiske Fakultet synes H.L. Martensen at have haft størst betydning for Trandberg. Men det var ubetinget Søren Kierkegaard (1813-1855), som øvede den absolut største indflydelse på Trandberg i studieårene. Trandberg søgte Kierkegaard, læste flittigt hans skrifter, ligesom han deltog i Kierkegaards begravelse i 1855. Især gjorde Kierkegaards kritik af folkekirken, som han primært fremførte i tidsskriftet *Øjeblikket*, et dybt indtryk på den bornholmske student, der i 1858 blev cand.theol. som en klart udtalt discipel af Kierkegaard (Kofod 1925, 55-65). Kort tid før Trandberg aflagde sin embedseksamen, døde hans mor, som han var nært knyttet til. Trandberg var rystet og udtalte senere, at denne begivenhed havde ført til hans egentlige kristelige gennembrud (Trandberg 1886, 3; Kofod 1925, 64).

Kort efter embedseksamen fik Trandberg ansættelse som huslærer og kapellan hos pastor Brix, præst for Tjele og Vinge sogne i Viborg stift. Ved sin ordination den 28. april 1858 i Viborg Domkirke valgte Trandberg at prædike ud fra Joh 10,11-14 om den gode hyrde og lejesvenden (Trandberg 1863, 25-36). Det var en markant prædiken, hvor man fornemmer Trandbergs inspiration fra Kierkegaard og hans klare ønske om at følge og tjene den gode hyrde. Samtidig tog han ikke fløjlshandskerne på, når han karakteriserede lejesvendene. Prædikenen var en klar afvisning af alle præster, der ikke i lære og livsførsel fulgte Jesus og Bibelens undervisning. Man kunne kun være en sand præst, hvis man var omvendt til en levende tro på Kristus, havde et indre kald fra Helligånden, levede i stadig bøn til Gud og af hjertet kunne sige med Paulus »For mig er livet Kristus« (Fil 1,21).

Trandberg blev af pastor Brix' sønner betegnet som en glødende prædikant (Kofod 1925, 80-81), og han fik en del kontakt til de vakte kredse i Jylland. På trods af en god indgang i sognet opsagde Trandberg sin stilling hos pastor Brix, holdt afskeds gudstjeneste den 6. maj 1860 og ankom til Bornholm juli 1860. Bag Trandbergs overraskende beslutning lå et personligt følt kald til at virke som rejsepræst på Bornholm (Trandberg 1878, 33-34).¹ Ved afskeds gudstjenesten prædikede Trandberg over Joh 16,5-15 (Trandberg 1860). Hans fokus i prædikenen var, at Helligånden skal overbevise »om synd og om retfærdighed og om dom«. Trandberg prædikede klart om synden og understregede, at hovedsynden er, at vi ikke tror på Kristus. Han stillede også sine tilhørere spørgsmålet: »Er din største sorg, at du er en synder over for Gud« (Trandberg 1860, 5-6). Hovedpunktet i hans prædiken handlede om Kristi retfærdighed, hvor han var optaget af, om han i sin tid som præst i sognet havde talt »trøsteligt og hjerteligt« om, at Kristus som den retfærdige havde lidt for os uretfærdige, at »han som det rene, hellige, uskyldige, lydeløse, retfærdige Offerlam, hang paa Korsets Træ til en evig Forsoning for al Verdens Synd« (Trandberg 1860, 6). Som afskedsord til sin menighed mindede

han om Paulus ord til Timotheus: »Husk på Kristus Jesus, opstået fra de døde« (2 Tim 2,8; Trandberg 1860, 16).

På Bornholm fremtrådte Trandberg som en streng bods- og vækkelsesprædikant, der blandt andet talte stærkt imod dans, kortspil, drikkeri og pyntesyge. Han kritiserede også folkekirkenes præster og bebrejdede, at døbefonten blev vanhelliget af vantro faddere (Trandberg 1886, 9). Der udbrød vækkelse, de vaktes antal steg, og de begyndte at samles i små kredse til bibellæsning og bøn (Kofod 1925, 92-93).

Trandberg er overalt skildret som en veltalende mand med et meget vindende væsen. Han kunne både være alvorlig og tilbagetrukket og samtidig fuld af humor, en fantastisk anekdotefortæller med en hjertelig venlighed. Han fik gennemslag i kraft af sit vindende væsen og ikke mindst i kraft af sit stærke engagement. Han talte konkret og i malende billeder, som folk kunne forstå – ikke mindst når han skildrede synden. Men også når han skildrede himlens salighed, talte han klart og malende (Pedersen 2010, 35). Den egentlige hemmelighed ved Trandbergs store gennemslagskraft var dog, at han havde evangelistens nådegave. Som menneske var Trandberg en ærlig sjæl, som uforbeholdent gav sig hen i alt, hvad der i øjeblikket greb ham som sandhed, men han manglede det kølige overblik og den kritiske distance til det, der i begejstringens rus greb ham. Det medførte, at han som kirkeleder kom til at føre en svingende kurs, hvad der skabte usikkerhed og undertiden utilfredshed med hans ledelse (jf. Lindhardt 1983, 668-669).

Som teolog understregede Trandberg dåbens betydning. Han lagde ikke alene vægt på, at mennesket bliver kristent i dåben, men at dåben hele livet er fundamentet for menneskets barnestilling hos Gud (Trandberg 1866b, 5-7; jf. Trandberg 1860; Trandberg 1863; Trandberg 1878; Trandberg 1901; spredte bemærkninger i Kofod 1925). Her kan Trandberg minde om Vilhelm Beck (1829-1901; Jørgensen 1976, 32-56; Larsen 2001, 80-89). Når man læser Becks trykte prædikener, er der nærmest tale om en undtagelse, hvis en prædiken ikke nævner dåben (Beck 1875 og 1885). Beck forstår omvendelsen som noget, der egentlig er unormalt i et døbt menneskes liv. Omvendelsen er ikke nødvendig til frelse, da det ikke er omvendelsen, der frelser, men for de fleste mennesker er en omvendelse alligevel nødvendig, da det kun var få, der levede i en stadig fra dåben varende tro (Jørgensen 1976, 48). Selv om Trandbergs dåbssyn kunne minde om Becks, var han mere pessimistisk end Beck med hensyn til, at den døbte blev bevaret i en levende tro på Kristus, og han nævnte ikke dåben nær så ofte i sine prædikener, som Beck gjorde. Derimod fik omvendelsen en bred og central plads i Trandbergs forkyndelse (Trandberg 1863, 13; Trandberg 1866a). I sin omvendelsesforkyndelse kritiserede Trandberg i skarpe vendinger både hovedsynden, at vi ikke tror på Kristus, og en række konkrete enkeltsynder. Samtidig opfordrede Trandberg i appellerende vendinger den enkelte til at komme til Jesus. Selv om Jesus som vor stedfortræder og forsoningen ikke havde en fremtrædende plads hos Trandberg, talte han dog flere gange sjælesørgerisk om korsets betydning som frelsesgrundlag. Sammenligner man Moes (1848-1927; Moe 1898; Moe 1927; Jørgensen 1976, 128-144) og

Trandbergs syn på omvendelsen, er begge præget af den pietistisk farvede vækkelsesappel. Trandbergs og Moes stærke fokus på omvendelsen medførte den risiko, at deres tilhørere kunne høre dem på en sådan måde, at de stod i fare for at gøre den enkeltes omvendelse til centrum i vedkommendes kristenliv. Dog må det tilføjes, at Trandberg understregede, at omvendelsen ikke er menneskets værk, men Helligåndens gerning. Trandberg forklarede omvendelsen ud fra CA12, at den indbefattede angeren (boden) og troen. Det kom ikke an på angerens storhed og gru, men at mennesket erkendte sig som en fortabt og fordømt synder over for Gud. Menneskers tårer kan ikke udlette en eneste synd. Synden udslættes alene med Jesu blod, som renses os fra al synd (Trandberg 1866b, 18). Trandberg understregede også, at der skulle tales klart og stærkt om helvede (Trandberg 1863, 15), ligesom han opfordrede til trofasthed i forbøn (Trandberg 1866a).

Trandberg som frikirkepræst

Vækkelsen voksede – og det gjorde også Trandbergs folkekirkekritik. Sankthansdag 1863 var ifølge diverse kilder 3-4.000 mennesker forsamlet i Almindingen til et velannonceret møde, hvor Trandberg holdt en tordentale mod folkekirken, annoncerede sin udtræden og dannelsen af *Den evangelisk lutherske Frimenighed* på Bornholm. Trandberg ansatte lægfolk som menighedsledere, hvor smeden Chr. Møller (1834-1907), omvendt i 1862 ved Trandbergs forkyndelse, var den betydeligste (Trandberg 1878, 32-51; LM 1922, 2-4; Kofod 1925, 83-239; ELM 1942, 3-7; Larsen, Poller og Christiansen 1943, 7-11; Larsen 1965, 42-43; Esmarch-Jensen 1978, 24-31; Neiiendam 1982; Roswall 1985, 43-48). I Trandbergs frimenighed holdt man fra begyndelsen gudstjeneste i private hjem, hvor man indrettede bedesale med døbefont, alter og prædikestol. Man fik hurtigt oprettet syv bedesale, men samtidig satsede Trandberg på, at han sammen med de ansatte lægfolk holdt en række udadrettede evangeliserende møder i diverse sammenhænge (Kofod 1925, 144-145; Grunnet 1978, 45).

Niels Pedersen Grunnet (1827-1897), der var opvokset hos *De stærke Jyder*, var også blevet præget af Kierkegaards folkekirkekritik og havde i 1855 brudt med folkekirken og oprettet den *Evangelisk Lutherske Frikirke* (Michael 1955; Grunnet 1960; Grunnet 1978; Larsen 1965, 40-41; Lyrstrand 2005). Efter dannelsen af frikirken rejste Grunnet rundt i Danmark i de vakte kredse for at hverve medlemmer til sin nye frikirke. Grunnet besøgte første gang Bornholm den 18. oktober 1862 (Grunnet 1978, 44; Roswall 1985, 38). Han samarbejdede med Trandberg i vækkelsesarbejdet og medvirkede til Trandbergs voksende folkekirkekritik. Efter at Trandberg havde oprettet *Den evangelisk lutherske Frimenighed*, indgik han kirkefællesskab med Grunnet, hvor frimenigheden på Bornholm suverænt var den største enkeltmenighed inden for det, Grunnet ønskede skulle blive en landsdækkende frikirke. I 1865 havde frimenigheden på Bornholm 1630 medlemmer (Lindhardt 1983, 668).

Yderligere to ting karakteriserer Trandbergs teologiske placering. 1. IM's ledelse havde længe ønsket en ordineret teolog ansat som foreningens rejsepræst.

Mens Trandberg var i fuld aktivitet med gudstjenester og møder på Bornholm, henvendte IM's hovedbestyrelse sig til ham med anmodning om at virke som foreningens rejsepræst. Trandberg svarede nej, da han følte, at hans kald var at virke på Bornholm, men kilderne til denne kontakt omtaler, at Trandberg og IM's ledelse var på god åndelig bølgelængde (Trandberg IMT 9/1861, 135-139; Blauenfeldt 1912, 105; Kofod 1925, 119; Holt 1961, 312; Esmarch-Jensen 1978, 20-21). Senere blev Trandberg ansat som rejsepræst i IM en tid (Larsen 2011, 127). 2. Trandberg havde udarbejdet tre spørgsmål, som enhver skulle besvare med et ja for at kunne blive optaget i frimenigheden. Da Trandberg i 1877 holdt sine afskedstaler til menigheden, indrømmede han, at det havde været rigtigere, hvis spørgsmålene aldrig var blevet brugt, selv om de ikke i og for sig indeholdt noget urigtigt (Trandberg 1878, 69). Spørgsmålene, der indikerede en pietistisk farvet bodskristendom, havde følgende ordlyd (Trandberg 1878, 70):

1. Har Du følt Syndens Byrde tynde paa dit Sind og Angerens Smerte bøje og ydmyge Din Sjæl (Sl 38; Matt 5,4; 2 Kor 7,10), saa at Du erkjender og fornemmer, at Du af Naturen er grundfordærvet i Dit Væsens inderste Dyb (Ef 2,3; 1 Mos 8,21; Mark 7,21-23; 1 Joh 5,19; Joh 15,14-16), og at alle Dine Sjæleevner ere formørkede af Synden: Din Forstand fordunklet, Dit Hjerte forkuet, din Villie udygtig til at opfylde Guds Lov? (Rom 3,9-20; Rom 2,14-15; 1,19-20; ApG 17,23.28)?

2. Har Du i Din Sjælenød med Din Syndebyrde (ApG 16,27-31) taget Din Tilflugt til Jesu blodige Offerdød (2 Kor 5,14-15; 1 Joh 2,2; 1 Tim 2,5-6; Hebr 9,11-12; Rom 3,21-26) i en ydmyg, inderlig Tro (Jak 4,6; Rom 10,10; Hebr 10,19-22) under levende Bøn og Paakaldelse (Luk 11,9), saa at Du søger al Trøst og Hvile for dit arme, syndbetyngede Hjerte (Rom 5,1; Matt 11,28) alene under Jesu Kors (Gal 6,14) og anseer Jesus Kristus den Korsfæstede for Din Saligheds eneste Grundvold og Klippe (1 Kor 2,2; 3,11; 10,4; 1 Pet 2,4-6)?

3. Er det Dit Hjertes Bøn og Begjæring, at den Helligaand meer og meer kunde faae Raaderum i Din Sjæl (Luk 11,13), at Du kunde være et Guds Tempel, og at Guds Aand kunde boe i Dig (1 Kor 3,16) og lede Dig fremad meer og meer (Rom 8,14), til Viisdom og Sandhed, til Trøst og Glæde, til Kraft og Styrke, til Kjærlighed, Sagtmodighed, Taalmodighed, Langmodighed, Ydmyghed, Frimodighed, Besindighed, Selvfornegtelse, Kydskhed, Flid i Din jordiske Gjærning, tilbørlig Lydighed mod Dine Foresatte, kort! til al Hellighed (Hebr 12,14; 1 Pet 1,15-16) at Du paa Din Daabspagts helige Grund (1 Pet 3,21; Hebr 6,1-2) maatte altid klarere og tydeligere annamme Aandens Vidnesbyrd i Dit Hjerte om at være et Guds Barn og staae i Naade hos Gud (Rom 8,14-18; 5,2)?

I september 1864 var Møller i København, hvor Grunnet ordinerede ham til pastor i den evangelisk-lutherske Frikirke i Danmark (LM 1922, 4; Kofod 1925, 157;

Larsen, Poller og Christiansen 1943, 53; Thorngreen 1968, 24; Roswall 1985, 51-52). I IMT 5/1872, 65-73 fortalte N.B. Grønbech om sin oplevelse af både Trandberg og Møller. Da fortalte han også, at Møller, dengang han varovre hos Grunnet, fik fat på Rosenius' skrifter (IMT 5/1872, 68; Grunnet 1978 tilsluttede sig Grønbechs fremstilling). I de forskellige beskrivelser i LM er fremstillingen, at Møller i forbindelse med sin ordination af Grunnet tillige mødte den norske skomager Hans Andersen (1828-1888), der viste ham nogle årgange af Pietisten og underviste ham om Rosenius' budskab (LM 1922, 5; Larsen, Poller og Christiansen 1943, 11.53; Thorngreen 1968, 24; Roswall 1985, 52). Måske vi bedst forstår de forskellige kilder sådan, at Grunnet, der var en ivrig bog sælger og positiv over for Rosenius' budskab, har solgt/foræret Møller nogle skrifter af Rosenius, mens Andersen som ivrig læser af Rosenius har ført Møller ind i Rosenius' budskab og tankeverden.

Læsningen af Rosenius fik en gennemgribende betydning for Møllers teologiske erkendelse og personlige kristenliv. Han indså nu, at fundamentet, for at han kunne være et Guds barn, var Kristi stedfortrædende lidelse, død og opstandelse. Møller blev forsoningsprædikant, mens han som Trandberg discipel havde gjort omvendelsen til omdrejningspunktet. I en senere fremstilling beskrev Møller, at han dengang, han tjente i Trandbergs menighed, og før han havde læst Rosenius, ikke havde haft fred med Gud, idet hans teologi var, at han kunne håbe på syndernes forladelse for Jesu skyld, når han selv af yderste evne havde kæmpet imod synden (Budskabet 11/1901, 167-168). Møller beskrev så, hvordan Gud Langfredag morgen 1864 havde vist ham, at Kristus var død for svage, mens vi endnu var ugudelige (Rom 5,6). Nu forstod Møller, at Kristus var død for os, førend vi selv var blevet fromme. Samtidig understregede Møller, at han endnu ikke havde den store indsigt i evangeliet, men han havde fået et holdepunkt, som han aldrig forlod. Derefter tilføjede Møller, at han senere i 1864 fik nogle af Rosenius' skrifter. Derved fik han mere indsigt i forsoningens nåde. I 1865 påbegyndte Møller tilskyndet af Trandberg udgivelsen af tidsskriftet *Budskab fra Naadens Rige* (fork. Budskabet),² der fra begyndelsen var præget af det budskab, Møller havde fundet hos Rosenius.³

Der opstod hurtigt spændinger og brydninger i den bornholmske frimenighed, blandt andet kompetencestridigheder mellem Grunnet og Trandberg og teologisk uenighed mellem Trandberg og Møller, efter at Møller var begyndt at læse Rosenius. Trandberg fik også kontakt med den grundtvigske fri-/valgmenighedspræst Vilhelm Birkedal (1809-1892) i Ryslinge. Da Møller kom i stadig større spændingsforhold til Trandberg, rejste han sommeren 1866 sammen med Sejersen, en anden af Trandbergs lægprædikanter, til Stockholm, hvor de besøgte Rosenius en måned. Rosenius sagde senere, at han aldrig tidligere så indgående havde drøftet åndelige spørgsmål med nogen som med Møller (LM 1922, 8; Lodin 1856, 288). Under opholdet drøftede Rosenius og Møller indgående, hvordan Møller skulle oversætte og redigere alle de opbyggelige artikler i Pietisten fra årene 1842-1859 (jf. Møllers forord til Rosenius 1868; Budskabet 11/1893, 173). Samtidig drøftede

de medlemskab og engagement i henholdsvis en missionsforening inden for folkekirken og en frikirke. Rosenius tilrådede Møller og Sejersen at vende tilbage til folkekirken og fortsætte med at forkynde evangeliet, så længe de kunne få lov til det (Møller 1901, 32-33; LM 1922, 8; Larsen, Poller og Christiansen 1943, 13; Thorngreen 1968, 26; Roswall 1985, 56-57). Møller og Sejersen fulgte rådet.

På vej tilbage fra besøget hos Rosenius besøgte Møller i Nordsjælland to kvinder, som han kendte fra Trandberg-vækkelsen (Budskabet 11/1893, 173; 11/1901, 169). De havde opfordret ham til at holde møder hos dem ved lejlighed. Resultatet blev, at Møller holdt flere møder i Nordsjælland, hvor han blandt andet mødte pastor Jeansson (1835-1878; LM 1922, 76),⁴ der var præst i Græsted-Mårum 1864-1868. I foråret 1867 var Møller igen i Nordsjælland, hvor han prædikede flere steder end det foregående år (Roswall 1985, 80).

Bornholms Forening til Evangeliets Fremme

På Bornholm fortsatte modsætningsforholdet mellem Trandberg og Møller. Da Birkedal den 8. oktober 1866 deltog i et af møderne i Frimenigheden, hvor bølgerne gik højt, fandt den reelle sprængning af frimenigheden sted. Et par måneder efter afskedigede Trandberg Møller som prædikant i frimenigheden (Kofod 1925, 180-186; Roswall 1985, 56-59). Adskillige var uenige i Trandbergs dispositioner, Møller fortsatte med at prædike i de sammenhænge, hvor man bad ham komme. I løbet af 1867 voksede opbakningen til Møller. Den 1. marts 1868 mødtes Møller med nogle af sine nærmeste venner hos Jens Kofoed Hansen på Sortegaard i Aaker, hvor de stiftede *Bornholms Forening til Evangeliets Fremme*, og man vedtog foreløbige love. (LM 1922, 9; Kofod 1925, 92; Larsen, Poller og Christiansen 1943, 14; Thorngreen 1968, 27; Roswall 1985, 69). Få måneder senere udsendte Møller på eget forlag *Hemmeligheder i Lov og Evangelium* I-II på henholdsvis 514 sider og 577 sider.⁵ Det var halvdelen af de opbyggelige artikler i *Pietisten* 1.-18. årgang 1842-1859. Møller og hustru meldte sig den 2. december 1868 ind i folkekirken (Kofod 1925, 192).

Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme i Danmark

Som følge af den forkyndervirksomhed, som især den svenske sangevangelist Oscar Ahnfelt havde øvet, men også svenskeren, dr.theol. Peter Fjellstedt (1802-1881) og nordmanden Jakob Traasdahl (1838-1903) og frem for alt ved flittig højtlesning i private hjem af Rosenius' skrifter og brug af Ahnfelts Sangbog (*Aandelige Sange*), var der vokset rosenianske forsamlinger frem i Helsingør med naboer og i København og på Amager (Kaas 2013). I København blev Hans Andersen både leder af og prædikant i forsamlingen (Chrillesen 1933, 11). I juni 1869 afholdt forsamlingen i København med deltagelse fra forsamlingerne i Nordsjælland et møde med Møller som hovedtaler. Her blev man enige om, at den virksomhed, som var etableret i København og på Nordsjælland, skulle forenes med den nystiftede forening på Bornholm til en landsforening under navnet *Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme i Danmark* (LM 1922, 14.70-71; Larsen, Poller og

Christiansen 1943, 53-54; Missionsvennen 6/1968, 102; Roswall 1985, 77). Chr. Møller blev valgt til formand. Man var fra begyndelsen enige om en decentral ledelsesstruktur, så den nye landsforening bestod af tre autonome afdelinger med hver sin bestyrelse. De selvstændige afdelinger havde hver sine love, der dog fik samme indhold. Den nydannede landsforening fik ingen central bestyrelse, men var udtryk for et begrænset arbejdsfællesskab, hvor man udvekslede prædikanter og også ind i mellem understøttede hinanden økonomisk (LM 1922, 14; Larsen, Poller og Christiansen 1943, 54; Roswall 1985, 76-77).

LM vokser

Med Møller som den drivende kraft begyndte LM at udbrede det rosenianske budskab til hele Danmark. Man satsede på det skrevne ord, især udbredelsen af Rosenius' skrifter (kolportørvirksomhed), og på forkyndende møder. Samtidig oprettede man søndagsskoler (LM 1922, 69; Larsen, Poller og Christiansen 1943, 113-127; Thorngreen 1968, 90-97). Til aktiviteterne byggede man missionshuse. I juli 1868 var Møller på sin første møderejse til Falster, som han igen besøgte i oktober 1868 og to gange i 1869. Det blev begyndelsen til LM's arbejde på Falster og senere på Lolland (LM 1922, 75.105-106; jf. Larsen, Poller og Christiansen 1943, 64-69; Esmarch-Jensen 1978, 54; Roswall 1985, 82-84).⁶ I 1869 kom Møller første gang til Holbæk. I de følgende år voksede et arbejde frem (LM 1922, 97; jf. Larsen, Poller og Christiansen 1943, 61-62; Roswall 1985, 85). I 1870 var Møller på sin første møderejse til Jylland, og senere kom andre prædikanter fra Bornholm og Sjælland og holdt møder (Larsen, Poller og Christiansen 1943, 71-86; Roswall 1985, 87-91). Disse møderejser førte til, at der i Vestjylland og senere i Sønderjylland både dannedes lokale LM-forsamlinger, LM-afdelinger, og der blev bygget missionshuse (LM 1922, 130-132; Larsen, Poller og Christiansen 1943, 73-99; Thorngreen 1968, 39; Roswall 1985, 89-91). Hvor Brødremenigheden havde stået stærkt, for eksempel i Skjern, fik LM hurtigt en højborg (jf. Petersen 1926, 93; Nedergaard 1968, 566-567). Om baggrunden for LM's hurtige fremgang i Jylland fortalte indremissionær *Anders Stubkjær* (1824-1902), der var medlem af IM's bestyrelse 1869-1902, i sine erindringer om *Budbærersens*⁷ udbredelse i Jylland, før LM blev stiftet:

Dette blad læstes næsten overalt i Vestjylland. Iver Viuftrup og Jens Marbjerg læste gerne noget af dette blad, når de var på rejse, og der var i almindelighed stor glæde blandt Guds børn, når der læstes deraf. Rosenius' navn var meget kært og elsket i vide kredse. Christian Møller, der var tidligere discipel af pastor Trandberg og medlem af hans frimenighed, havde oversat nogle af hans bøger, f.eks. »Hemmeligheder i lov og evangelium«. Disse bøger var også kendt og elskede i Skjern, og da Chr. Møllers navn som oversætter stod på titelbladet, så troede vennerne, at han var en helbroder til Rosenius. Her er en af årsagerne til, at Møller fik sig så stor en menighed i Skjern og omegn (Stubkjær 1966, 153-154).

Professor P. Madsen (1843-1911) holdt 16.10.1879 ved Roskilde Præstekonvent følgende foredrag: *Den saa kaldte lutherske Missionsforenings Retning og Virksomhed*. Foredraget blev efterfølgende trykt i DKT 16/1880, 249-263. Madsen fokuserede også på LM's hurtige vækst og konkluderede: »Netop hvor Bodsprædikenen har været spændt op til en usund Højde, har dette Parti sit frodigste Opland« (DKT 16/1880, 262). Jeg tror, Madsen der pegede på noget væsentligt. Flere i Den Gudelige Forsamlingsbevægelse og den tidlige IM havde med deres pietistiske bodsforkyndelse og appellerende omvendelsesforkyndelse gjort kristendommen mere til en tung pligt end en stor gave. For disse mennesker blev Chr. Møllers og de andre rosenianske prædikanters evangelieforkyndelse en stor åndelig befrielse, som de modtog med taknemmelighed. Flere sluttede sig til LM, mens andre fortsatte i IM eller andre sammenhænge. Selv om der var større geografiske områder i Danmark, hvor der ikke blev etableret LM-arbejde, var foreningen – først og fremmest takket være Møllers enorme arbejdsindsats – i løbet af få år blevet til en landsdækkende bevægelse.

Rosenius og Ærø

I de forskellige fremstillinger af vækkelserne på Fyn finder man ingen spor af besøg af rosenianske prædikanter som i Nordsjælland og København eller spredning af et blad med roseniansk indhold, som det skete i Jylland. Derimod var Grunnet aktiv og fik etableret frimenigheder på Langeland og Ærø (Høy 1913, 101-102; Nedergaard 1956, 628). Den eneste undtagelse er pietisten Fr. Holtz i Marstal på Ærø.⁸

Den Gudelige Forsamlingsbevægelse kom til Ærø i løbet af 1830'erne (Høy 1913, 98-101; Thyssen 1964, 312-317). I 1837 holdt for eksempel Peder Larsen Skræppenborg (1802-1873) forsamlinger på Ærø (Blauenfeldt 1913, 62; Schrøder 1991, 118). Også Johan Nielsen (1789-1867) og sønnen Niels Johansen (1815-1899) holdt i sidste halvdel af 1830'erne forsamlinger på Ærø (Thyssen 1964, 317; Larsen 1973, 189). Holtz kom med i Den Gudelige Forsamlingsbevægelse, hvor han i Marstal landsogn holdt møder flere steder (Nedergaard 1956, 659). Han udgav også månedsskriftet *Den kristelige Paaminder* i årene 1878-1885. Bladet findes på Det Kongelige Bibliotek i fire tykke bind. Bladets motto var *Kristus alt i alle* fra Kolossenserbrevet 3,11. Holtz' blad indeholdt opbyggelige artikler af blandt andet Luther (1483-1546, J. Arndt (1555-1621) og Rosenius samt prædikener af sognepræst Otto Moe (1846-1931), der 1879-1885 var sognepræst i Ærøskøbing (Blauenfeldt 1912, 190; IMT 1926, 54; Moe 1933, 31-59).⁹ Derudover var der i hvert nummer en længere anonym, opbyggelig artikel. Jeg har læst alle disse opbyggelige artikler og er overbevist om, at Poul Nedergaard havde ret, da han skrev, at disse artikler var oversættelser fra bladet Pietisten (Nedergaard 1956, 659).¹⁰ Mens Chr. Møller oversatte meget ordret, så sproget i *Hemmeligheder i Lov og Evangelium* nærmest blev en blanding af svensk, bornholmsk og dansk, havde Holtz valgt en parafraserende gengivelse, så Rosenius fremtrådte i et letlæseligt og smukt dansk uden stavefejl. Denne stærkt parafraserende stil kan være

årsagen til, at Rosenius' navn slet ikke nævnes i forbindelse med disse mange opbyggelige artikler. Ligesom i *Pietisten* var der ofte i *Den kristelige Paaminder* en åndelig sang for eksempel *Just som jeg er – ej med et Straa* (Ahnfelts Sangbog nr. 36), *Er det sandt, at Jesus er min Broder?* (Ahnfelts Sangbog nr. 95), *Jeg er en fremmed, jeg er en Pilgrim*. (Ahnfelts Sangbog nr. 31). Det er min formodning ud fra en sammenlignende læsning, at Holtz har taget disse sange fra en tidlig udgave af Ahnfelts *Aandelige Sange*. *Den kristelige Paaminder* bragte også klassiske danske salmer som for eksempel *O hoved, højt forhånet* og fremtrådte som et opbyggeligt traktatblad uden tidshistoriske oplysninger. I sidste nummer i december 1885 stod: »Idet jeg ønsker alle kjære Læsere og Venner en glædelig Jul og et velsignet Nytaar underretter jeg dem tillige om, at de modtager det sidste Hefte af Paaminderen, da jeg indtil videre hører op med dens Udgivelse«. Ifølge Nedergaard kunne påvirkningen fra *Den kristelige Paaminder* spores i nogle familier i mange år (Nedergaard 1956, 659).

Det er overraskende, at Møller ikke er blevet opmærksom på *Den kristelige Paaminder* og har besøgt Ærø. Derimod inviterede sognepræst Moe i 1880 Beck til Ærø, hvor han talte til store forsamlinger (Nedergaard 1956, 659; Holt 1961, 536). IM voksede frem, hvor mange af pionererne var fortrolige med Rosenius' budskab, og i løbet af få år havde IM på Ærø fire missionshuse (IMT 1926, 54; Nedergaard 1956, 659).

LM's missionshuse

IM's ældste missionshuse var Odense (1870) og Randers (1871; Larsen 2005, 109). Men LM var den første missionsforening i Danmark med egne missionshuse, idet man overtog nogle af kapellerne fra Trandbergs frimenighed, for eksempel kapellet i Rønne 1869, da en stor del af medlemmerne vendte tilbage til folkekirken og tilsluttede sig LM (LM 1922, 30-46). I Nordsjælland blev det første missionshus bygget i 1870 i Esrum, mens de første missionshuse i Jylland blev bygget i 1876 i Finderup og Skjern (Thorngreen 1968, 70).¹¹ I København holdt man møder i forskellige lejede lokaler hvor pladsforholdene var ringe. I de år, hvor arbejdet fortsat voksede med blandt andet søndagsskole og kvindekreds, talte flere om, at man skulle bygge et rummeligt missionshus. I juni 1873 stod der et opråb i Budskabet til vennerne i København, Bornholm, Falster, Jylland og Sverige, om de ville indsamle en gave, så LM kunne bygge et rummeligt missionshus (Budskabet 6/1873, 95-96). I april 1876 sendte LM's arkitekt ansøgning til Københavns kommune om tilladelse til at bygge et missionshus i Nansensgade 94.¹² Allerede 05.11.1876 blev missionshuset indviet og taget i brug. Blandt dem, der talte ved indvielsesfesten, var den daværende formand for Københavns IM, sognepræst ved Johanneskirken, Rudolf Frimodt (1828-1879) og Ahnfelt (LM 1922, 71,¹³ Kaas 2013, 118). De samlede byggeomkostninger for byggeriet af missionshuset beløb sig til 84.000 kroner, heraf udgjorde prisen for byggegrunden 22.000 kroner.¹⁴ Alle var yderst tilfredse med byggeriet. Det var bygget i en værdig, men ikke pralende stil og hensigtsmæssigt i enhver henseende (Budskabet 11/1876, 176; i Budskabet 11/1893,

172 var de samlede udgifter til grund, byggeri og inventar opgjort til 92.000 kroner; i Mørke og Lys 9/1888, 141-142 var de samlede udgifter til grund, byggeri og inventar sat til 93.000 kroner. Inventaret har altså kostet 8.000-9.000 kroner). Både i Danmark og Sverige havde man indsamlet penge til byggeriet, så man inden indvielsen havde 30.000 kroner. Dermed havde LM i København bygget et stort missionshus seks år tidligere, end IM's missionshus Bethesda blev bygget på Israels Plads.¹⁵

I 1880 havde LM ti missionshuse på landsplan mod IM's ni (Larsen 2005, 123). At der har været konkurrence vidner følgende udtalelse fra missionær Peter Blomberg, ansat i IM i Hillerød med den opgave at skaffe penge til at bygge missionshuset Betlehem: »Det trykker mig noget, at det Møllerske Parti i Morgen Søndag den 20. Oktober 1889 kan indvie et stort og smukt Missionshus her i Hillerød, medens den Indre Mission fremdeles maa leje sig frem« (Steenwinkel 1934, 86).

Det virker også ret påfaldende, at når LM havde bygget et missionshus, rejste IM et missionshus kort tid efter. Det skete i Holbæk, hvor Møller første gang holdt møde i 1869 (LM 1922, 97). Han fortsatte besøgene, og i 1881 byggede LM et missionshus, som samlingssted for Holbæk og de omliggende sogne (Larsen, Poller og Christiansen 1943, 61). Derefter begyndte IM at holde møder i en friskole. Det førte hurtigt til et IM missionshus (Nedergaard 1952, 222; Larsen 2005, 123). LM byggede deres første missionshus i Tarm i 1885, og kort tid efter placerede IM en missionær i Tarm, og IM's missionshus stod klar i 1889 (Nedergaard 1968, 658-659; Larsen 205, 123). I Ølgod byggede LM missionshus i 1890 og et større i 1906. IM byggede missionshus i 1892 (Nedergaard 1968, 399-400; Larsen 2005, 123).

Den videre udvikling

I 1923 indviedes Luthersk Missions Højskole (LMH), som i 1960 blev udvidet med en bibelskoleafdeling (Korsholm 1973; Jacobsen 1960). LMH har haft umådelig betydning for sammenhængskraften i LM, for oplæring af de mange frivillige medarbejdere i bibelkundskab og den rosenianske arv og for formidling af kaldet til ydre mission. I 1951 indviedes Luthersk Missions første efterskole i Løgumkloster (Klarup et al. 1976). Siden har LM i 1974 etableret Sædding Efterskole (Kofod 1984), Efterskolen Solgården (1978) og Stubbekøbing Efterskole i 1999. Den sidste er etableret med henblik på udviklingshæmmede elever.

Da der fremkom planer om at oprette et dansk menighedsfakultet, og den første bestyrelse til at realisere planerne blev etableret i 1967, var LM's landsformand Aage Jensen med sammen med blandt andet Asger Højlund og N.O. Rasmussen [Vigilius], mens adskillige i IM's og Kirkens Ja og Nejs ledelse var enten tøvende eller direkte afvisende (Kofod-Svendsen 2014b, 156-158).

Da der blandt andet som følge af folkeskolens sekularisering opstod en friskolevækkelse i begyndelsen af 1970'erne med etableringen i 1971 af *Landsforeningen til oprettelse af kristne Friskoler m.m.*, var LM med fra begyndelsen. I 1972 oprettede LM i Nordsjælland Johannesskolen i Hillerød (Pedersen 1992; Toft 1997; Rejkjær 2012). Adskillige andre steder i landet var medlemmer af LM ak-

tive i forældregrupper sammen med personer fra andre kirkelige grupperinger i oprettelsen af kristne friskoler.

Da der i protest mod den læremæssige pluralisme i folkekirken opstod debat om folkekirke og valg- og frimenigheder, var LM aktive i den teologiske debat (Munk, Schmidt og Vigilius 1996), og mange fra LM har været aktive i dannelsen af en række lutherske frimenigheder. Det betyder, at LM har ændret struktur. LM består dels af en række traditionelle LM-kredse, hvor medlemmerne fortsat er medlemmer af folkekirken. Nogle er aktive folkekirkemedlemmer og engagerer sig i menighedsråd og diverse aktiviteter i den lokale sognekirke. Andre er mere passive folkekirkemedlemmer og fejrer måske nadver i de lokale missionshuse, der i praksis fungerer som deres menighed/åndelige hjem. Dels består LM af en række frimenighedsmedlemmer, der deler LM's åndelige kerneværdier og engagerer sig i LM's ydre missionsarbejde, skole- og lejrivrksomhed, publikationsarbejde med mere.

LM og ydre mission

Allerede januar 1876 bevilgede LM på Bornholm de første penge til støtte af ydre mission. Det skete gennem Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen (EFS) i Sverige (Budskabet 11/1893, 174; Thorngreen 1968, 118). I Budskabet juni 1882 lød der et opråb om øget samarbejde mellem de forskellige LM-kredse, primært for at LM kunne engagere sig i ydre mission. Det blev efterfulgt af et stigende ydre missionsengagement, hvor man typisk støttede konkrete projekter ofte gennem EFS. LM i Sønderjylland, der dengang hørte under Tyskland, udsendte 1891 en missionær til Kina. 1898 rejste en vestjyde, især understøttet af LM i Vestjylland, som missionær til Japan (Ibsen, Poller og Larsen 1939, 11-14; Thorngreen 1968, 118-119). Chr. Møller var bevidst om at ville fremme mission både blandt jøder og hedninger (Budskabet 6/1882, 100; 11/1893, 174).

I 1901 begyndte udgivelsen af *Missionsvennen*, hvor man både informerede om det hjemlige arbejde og de forskellige ydre missions engagementer. I 1910 nedsatte man et udvalg, der skulle undersøge mulighederne for at fremme ydre mission. Resultatet blev, at LM i 1911 etablerede et samarbejde med Brødremenighedens Danske Mission (BDM), der i 1843 var grundlagt ud fra Brødremenigheden i Christiansfeld, hvor LM straks fik ansvar for en af BDM's missionærfamilier (Ibsen, Poller og Larsen 1939, 12-14; Larsen, Poller og Christiansen 1943, 173-174; Thorngreen 1968, 120-121). De forskellige initiativer, der blev taget, fra LM blev oprettet i 1868, til det i 1911 fremtrådte som et internationalt missionsselskab, er beskrevet af Leif Rasmussen (f.1938; Budskabet 2011, 28-31; jf. Christensen, Olsen og Olsen 2011, 80-81). LM har altid forstået sig selv som både en indremissions-bevægelse og et ydre-missions-selskab, idet de to funktioner hænger nøje sammen som to sider af samme sag. Uden at afvise dialogen eller den diakonale dimension i ydre mission har LM's førsteprioritet altid været at udsende forkyndende missionærer for at nå de unædede folkeslag med budskabet om frelsen i Jesus Kristus. I det følgende skitseres i oversigtsform LM's indsats i ydre mission.

1. Tanzania 1911:- Det begyndte med missionærfamilien Kjestine og Peter Terp, udsendt 1908 af BDM til Unyamwezi, hvor de blev til 1916. I 1922 blev Johanne og Søren Ibsen sendt til Unyamwezi som de første missionærer, LM selv havde kaldet. De gik ind i det eksisterende missionsarbejde, der blev ledet af Brødrekirken. I 1979 forlod de sidste LM-missionærer Unyamwezi (Christensen, Olsen og Olsen 2011, 11-14.138).

I 1949 gik LM i samarbejde med EFS i Tanzania, der efter Anden Verdenskrig samlede 'faderløse' missionsstationer op, som tyske missionærer havde forladt. Else og Niels Thygesen flyttede som de første LM-missionærer fra Brødrekirkens arbejde i Unyamwezi til det lutherske arbejde i Ulanga. Thygesen genopbyggede blandt andet en missionsstation i Kipingo. Da floden i området i 1957 skiftede leje, måtte alle evakueres, fordi missionsstationen blev skyllet væk, og man begyndte forfra andre steder. Det blev blandt andet til Lugala Hospital, Tumaini Camp med bibelskole og missionsstationerne Mahenge og Ifakara. Samarbejdet med EFS blev tilpasset, så LM reelt havde hovedansvaret for missionsarbejdet i Ulangadalen fra 1956, til de sidste LM-missionærer rejste hjem derfra i 2005. Ved hjælp af Danida- og EU-midler var LM i årene 1993-1997 engageret i bygningsrenovering og styrkelse af det faglige niveau på Lugala Hospital (Christensen, Olsen og Olsen, 139.143).

I 1963 sluttede de syv lutherske kirkeenheder i Tanzania sig sammen til én kirke. Det gav LM (og andre missionselskaber) en ny samarbejdspartner at lytte og tage hensyn til i missionsarbejdet i Tanzania. LM gik fra missionsmark til kirkesamarbejde (Christensen, Olsen og Olsen 2011, 139). Fra 1989 fik LM mulighed for i perioder at tilbyde teologiske undervisere – heriblandt ph.d. Jørn Henrik Olsen – til præsteskolen i Mbeya, som siden er blevet til et universitet (Christensen, Olsen og Olsen 2011, 57-58.141).

Da Norsk Luthersk Misjonssamband i 1984 manglede medarbejdere til et nybrudsarbejde i Maraområdet i det nordlige Tanzania, støttede LM med missionærer, der blandt andet har undervist på bibelskolen i Kiabakari. I 1987 byggede LM Den Danske Skole i Iringa, der fungerede som kostskole (boarding) for danske missionærbørn og børn af for eksempel Danida-medarbejdere indtil 2009. I 1992 etablerede LM i forbindelse med skolen i Iringa et forlag og center for litteratur, hvorfra bibler, bibellæseplaner, opbyggelseslitteratur og børnebøger blev solgt og uddelt. Senere etablerede man også i hovedstaden Dar es Salaam et center for litteraturformidling. I 1992 blev der påbegyndt et missionerende arbejde blandt nomadestammen masaierne, hvor der tillige blev etableret en bibelskole også for andre nomadestammer. Da den danske skole blev nedlagt, blev dens bygninger i 2010 ombygget til et kursuscenter i samarbejde med bibel- og litteraturcentret (Christensen, Olsen og Olsen 2011, 71-72.141-143.145).

2. Surinam 1914-1997: I 1913 antog LM missionærerne Annie (født i Holland) og Peter Martin Legêne. De rejste til Surinam i 1914 for at missionere blandt indiske plantagearbejdere. I 1916 åbnede Legêne børnehjemmet i Alkmaar for fattige indiske børn. LM har været engageret i dette børnehjem frem til 1997. Både

Lêgene og senere LM-missionærer blev udsendt i samarbejde med Brødrekirkens mission i Zeist i Holland, som også har stået for det administrative arbejde (Christensen, Olsen og Olsen 2011, 14.22.57.138).

3. Palæstina/Israel 1946-1981: LM støttede Lydia Jeppesen som associeret missionær. Hun var udsendt via BDM som sygeplejerske i Jerusalem, hvor hun i begyndelsen arbejdede på Brødremenighedens spedalskhedsasyl »Jesushilfe«. Begrebet associeret missionær betyder, at LM påtager sig et åndeligt, men ikke økonomisk ansvar. Økonomisk blev de pågældende missionærer for eksempel betalt af Danida, en international organisation eller det land, de rejste til (Christensen, Olsen og Olsen 2011, 139).

4. Grønland 1968-2001.2015-: Anne Juhl blev 1968 udsendt af LM som medarbejder på et kristent børnehjem for vanskeligt stillede grønlandske børn. Da børnehjemmet måtte lukke, arbejdede Juhl en årrække i Grønland som associeret LM-missionær, hvad også fire ægtepar har gjort i kortere perioder som associerede LM-missionærer indtil 2001. (Christensen, Olsen og Olsen 2011, 17-19.140). I 2015 har LM genoptaget indsatsen på Grønland, idet et ægtepar udsendt af Indenlandsk Sømandsmission er associerede LM-missionærer (bedeliste for LM 2016).

5. Etiopien 1970-: Da Norsk Luthersk Misjonssamband med missionsarbejde i Etiopien inviterede LM til samarbejde, sendte LM i 1970 de første missionærer til Etiopien, og siden har LM været involveret i missionerende og diakonalt arbejde, herunder arbejde blandt nomader, flere steder i landet, ligesom LM har ydet en indsats på flere bibelskoler (Christensen, Olsen og Olsen, 14-16.19-20.58.140-141.143).

6. Luthersk Missions Missionsskole var i funktion 1978-2005: I perioden 1978-2001 uddannede skolen 41 personer, hvoraf 32 fik en kortere eller længere periode som ansat i LM's ydre mission. Dermed var skolen med til at øge antallet af ydre-missionærer. I midten af 1970'erne havde LM omkring 30 ydre-missionærer, og det antal havde ligget nogenlunde fast i mange år. Men i begyndelsen af 1990'erne passerede antallet af ydre-missionærer i LM 90. Fra slutningen af 1990'erne begyndte det imidlertid at dale. I 2011 havde LM 41 missionærer foruden volontører. Flere fra Missionsskolen blev ansat i LM i Danmark, og en enkelt blev ydre-missionær i Evangelisk Luthersk Missionsforening. I 2001 flyttede skolen til København for at være tættere på den nye samarbejdspartner Dansk Bibel-Institut, hvis tværkulturelle uddannelse den blev integreret i. Missionsskolen blev nedlagt i 2005. Den nye samarbejdskonstellation har ikke magtet at knække den nedadgående ydre-missionær-kurve i LM (Christensen, Olsen og Olsen 2011, 37-46.141).

7. Peru 1988-: LM sendte de første missionærer i samarbejde med Norsk Luthersk Misjonssamband, som havde virket i landet i ti år. LM har været involveret i forberedelse af og opmuntring til selvstændig kirkedannelse, i kirkens bibelskole, i menighedsopbyggende og administrativt arbejde flere steder i landet. I 1995 blev den evangelisk-lutherske kirke i Peru stiftet, som så blev en selvstændig samarbejdspartner for LM's missionærer (Christensen, Olsen og Olsen 2011, 16.142).

8. Cambodja 2003-: LM begyndte missionsaktiviteter i samarbejde med den kristne paraplyorganisation Christian Care for Cambodja. LM har blandt andet været engageret i Sunshine Center for gadebørn i Phnom Peng, sygepleje, studenterarbejde og undervisning på Phnom Penh Bible School (Christensen, Olsen og Olsen 2011, 16-17.144).

9. Tyrkiet 2011-: LM sendte den første missionærfamilie til Ankara, hvor arbejdet stadig er i opstartsfasen (Christensen, Olsen og Olsen 2011, 145). Visionen er at nå tyrkiske folkegrupper i Danmark, Tyrkiet og Centralasien med evangeliet (bedeliste for LM 2016).

10. Volontørordning 1985: LM begyndte systematisk at sende volontører til missionsfelterne. Typisk er det unge, der hjælper de langtidsansatte missionærer i perioder fra nogle måneder op til et år. Volontører har blandt andet undervist missionærbørn, solgt bøger i Tanzania eller undervist lokale medarbejdere i engelsk og IT i Etiopien og Cambodja (Christensen, Olsen og Olsen 2011, 33.142).

11. Missionærstatistik: LM har i løbet af godt 100 år udsendt i alt 332 missionærer og 283 volontører. 13 missionærer har været ansat i mere end 25 år. Den gennemsnitlige ansættelsesperiode for alle 332 missionærer er 11 år og 9 måneder. Ansættelsesperiode for samtlige 332 missionærer udgør 2751 år inklusiv hjemmeophold. I 1994 havde LM det højeste antal missionærer, nemlig 91. I over 30 år har LM været det største missionselskab, hvad angår antal af udsendte missionærer (Christensen, Olsen og Olsen 2011, 87.146).¹⁶

Konklusion

Trandberg var initiativtager og igangsætter af vækkelsen på Bornholm, som endte med Trandbergs brud med folkekirken og dannelsen af en frimenighed, der etablerede et samarbejde med Grunnets Frikirke. Trandberg repræsenterede en pietistisk bodsfromhed, hvor han understregede dåbens betydning, men hvor den appellerende omvendelsesforkyndelse var omdrejningspunktet i hans virke. Da Trandbergs elev Møller begyndte at læse Rosenius' skrifter, blev han overbevist om forsoningens altafgørende betydning, som han forkyndte i kategorierne lov og evangelium. Møllers nye evangelieforståelse bragte ham i modsætningsforhold til Trandberg. Møller begyndte udgivelsen af bladet *Budskabet*, der var præget af en roseniansk kristendomsforståelse. Møller besøgte Rosenius og blev af ham rådet til at vende tilbage til folkekirken og etablere en missionsforening inden for dens rammer. Efter et brud i Trandbergs frimenighed, hvor han afskedigede Møller som lægprædikant, etableredes i 1868 på Møllers initiativ *Bornholms Forening til Evangeliets fremme*, der i 1869 blev omdannet til *Luthersk Missionsforening til evangeliets fremme i Danmark*. Møller satsede på ved spredning af Rosenius' skrifter og en roseniansk forkyndelse at etablere LM-forsamlinger i Danmark. I begyndelsen samledes man i private hjem og skoler, men man begyndte tidligt at bygge missionshuse og etablere søndagsskolearbejde. Inden længe blev arbejdet udvidet med en indsats for ydre mission, der i dag foregår i tre kontinenter. LM har udsendt mange missionærer til forskellige former for diakonalt arbejde, men

har til stadighed arbejdet på at udsende forkyndende missionærer til unåde folkeslag. I de senere år er adskillige medlemmer af LM udtrådt af folkekirken og har dannet frimenigheder, men de er fortsat engageret i adskillige af LM's aktiviteter for eksempel ydre mission.

Noter

- 1 I Trandbergs liv spillede det at føle et personligt kald fra Gud til en konkret tjeneste en stor rolle, se fx DKT 25/1882, 401-405; Trandberg 1886, 3-4, hvor Trandberg motiverede det, han kaldte sin »Missionsrejse til Amerika« med et modtaget kald fra Gud, bekræftet af mennesker. I 1882-1885 var han frit virkende rejsepræst i USA; 1885-1890 var han professor ved Chicago Theological Seminary. Samarbejdet blev afbrudt ved sammenstødet mellem Trandbergs lutherdom og det kongregationalistiske Seminarys reformerte læretype. De sidste år af sit liv var han igen rejsepræst for hen ved 20 små menigheder, som han selv havde stiftet.
- 2 Om Trandbergs overvejelser til at foreslå Møller til under sin medvirken at udgive *Budskabet* se Kofod 1925, 161-162.
- 3 Elith Olesen har i Kirkehistoriske Samlinger (Olesen 1983-84) fremstillet Vilhelm Becks rolle ved tilblivelsen af IM i 1861 og i sin disputats (Olesen 1996) skildret amerikansk-engelsk indflydelse på dansk kirkeliv omkring år 1900. I disse to afhandlinger har Olesen også skrevet om Rosenius og LM. Her er hans kildestudier imidlertid mangelfulde (fx af Holmquist 1923; Newman 1925; Sundkler 1937; Holmgren 1948; Rodén 1942; Rodén 1951; Rodén 1952; Sandewall 1949; Lodin 1956; Wolffsen), så flere af hans synspunkter er unuancerede og undertiden vildledende (Olesen 1996, 175-180.189.206; jf. opponenternes indlæg om Olesens arbejdsmetode ved forsvaret af hans disputats, Lyby 1997; Thyssen 1997). Som en kompetent fremstilling af Rosenius anbefales P. Verner Hansen *Født påny* (Hansen 1987). Hansen har ikke skrevet en afhandling med mange fodnoter. Til gengæld har han læst og forstået alle de relevante tekster. Derfor er hans fremstilling troværdig.
- 4 I Kirkehistoriske Samlinger 1986, 131-166 har Elith Olesen skildret Johan Philip Jeansson (1835-1878) som rejsepræst og prædikant. Da Jeansson holdt op som præst i Græsted-Mårum for at blive rejsepræst i IM, skrev redaktøren af DKT, Niels Lindberg, ironisk, at de mennesker, Jeansson havde vakt ved sin forkyndelse, havde han måttet afgive til Chr. Møller, »en Grunnetsk Fripræst fra Bornholm« (DKT 1869, 13-14. Om Jeanssons spændte forhold til LM: LM 1922, 76-77; Larsen, Poller og Christiansen 1943, 38-39; Steenvinkel 1946, 40-57; Nedergaard 1951, 486; Thorngreen 1968, 34; Roswall 1985, 81.
- 5 Allerede i 1867 var Hemmeligheder i Lov og Evangelium begyndt at udkomme i hæfter, som forløber for de to bind, der udkom i 1868 (IMT 26/1867, Følgeblad til nr. 26; Budskabet 11/1893,173; LM 1922, 77).
- 6 Under sine første møder i Nordsjælland i 1866 mødte Møller førstelærer Olsen ved Gilleleje skole, som var fra Falster. Lærer Olsen fik fred med Gud ved at læse Pietisten, og han opfordrede så sin bror Hans Olsen i Bregninge ved Stubbekøbing til at indbyde Møller.
- 7 I Oslo udgav boghandler Andreas Wilhelm Gram (1821-1897) bladet *Budbæreren* i årene 1858-76 med oversættelser fra Rosenius' blad *Pietisten*. Hvert nummers første store artikel var sædvanligvis en længere afhandling af Rosenius. Derefter kom mindre stykker og små fortællinger. Bladet blev en banebryder for udbredelsen af Rosenius' budskab i Norge. Gram var født og opvokset i Danmark og flyttede til Oslo i 1843, hvor han i 1855 både oprettede en boghandel og et forlag. At hans blad *Budbæreren* blev solgt så godt i Danmark, kan hænge sammen med, at han som opvokset i Danmark havde gode kontakter til at fremme salget.

- 8 Hverken på Det Kongelige Bibliotek eller Rigsarkivet har stedets eksperter kunnet finde oplysninger om Fred. Holtz. Årsagen kan være, at han som lægmand aldrig er blevet omtalt i de traditionelle opslagsværker.
- 9 Otto Moe var en ældre bror til Carl Moe, der 1915-1927 var formand for IM. Otto Moe var stærkt polemisk over for paven i Rom, sekter og grundtvigianere. Til sekterne henregnede Moe også »bornholmerne« (Holt 1961,537).
- 10 Eftersom Nedergaard var meget flittig med at indhente også mundtlige traditioner til udarbejdelsen af sin præste- og sognehistorie, kan hans oplysninger om oversættelse fra Rosenius' blad *Pietisten* bygge på en gammel mundtlig tradition.
- 11 Kritikere af LM kaldte missionshusene i Vestjylland for »Bornholmerne Kirker«, »Kapeller« eller »Røverkuler« (LM 1922, 131; Kronborg, Jensen og Pedersen 1986, 78.96-97).
- 12 I Københavns kommunes bygningsarkiv findes den originale ansøgning om byggetilladelse samt mange tegninger for nybyggeri og de mange ombygninger i årenes løb. I de første mange år var adressen Nansensgade 52. Da der engang blev foretaget en ændret nummerering af Nansensgade, fik missionshuset adressen Nansensgade 94.
- 13 Efter Frimodts død stod følgende nekrolog i Budskabet 4/1879, 64: »Rudolf Frimodt. Johanneskirkens nidkjære og begavede Præst i Kjøbenhavn, født d. 24. Decbr. 1828, død den 21. marts 1879. Med Vemod udtale vi, at vor Mission har i ham mistet en virkelig Ven, som kom os i møde med Velvillie og stod os bi med Raad og Daad. Det er os dyrebart at træffe saadanne Præster. Da vi for ganske nylig af Hensyn til vor Virksomhed behøvede en Anbefaling for vor jordiske Konges Trone, var det Pastor Frimodt, der gav os en saadan, som siden tiltraadtes af tvende andre Præster i Kjøbenhavn. Hæder og Velsignelse med hans Minde!«
- 14 I Danmarks Statistik har jeg fået oplyst, at 20.000 kroner i 1876 omregnet efter det sædvanlige forbrugerprisindeks i 2013 svarer til 1.184139 kroner. Tager man udgangspunkt i, hvad et kilo guld var værd i 1876 og er værd i 2013, kommer de 20.000 kroner i 1876 til at svare til 2.016.129 kroner. Hvilken omregningsmetode man end bruger, så er byggegrunde centralt i København steget meget mere end den generelle prisudvikling. Grunden på Nansensgade 94 er på 543 m² og er i den sidste offentlige vurdering sat til 3.339.500,00 kroner.
- 15 I 1888 foretog man en landsindsamling blandt LM's venner i Danmark. Resultatet blev, at missionshuset i Nansensgade ved årets udgang var gældfrit. I Budskabet 1/1889,15 bragte LM i København vennerne en hjertelig tak for denne økonomiske håndsrækning.
- 16 Kurt Larsen har i *Fra Christensen til Krarup* en omtale af LM's ydre mission. Meget overraskende har han ifølge egen notetævisning kun brugt kilder fra 1922 og 1943. Missionærer og andre fra LM har ellers gennem de sidste årtier skrevet en række bøger om LM's ydre mission, hvoraf to har været ph.d.-afhandlinger (Hansen 2005; Ibsen, Poller og Larsen 1939; Ibsen 1972; Larsen 1939; Larsen 1955; Martinsen 1999; Munk, Jensen og Bech 1977, Munk 1993; Nissen 1974; Olsen 1998; Olsen 2001; Olsen 2004; Skovgaard-Holm 2005; Skovgaard-Holm 2006; Sørensen 2002; Thygesen 1954; Thygesen 1980). Havde Larsen inddraget bare nogle af disse publikationer, ville han have kunnet levere en meget mere opdateret, retvisende og dermed læseværdig fremstilling af det, han selv i sin fremstilling kalder »det største danske missionselskab, hvad angår antallet af udsendte missionærer« (Larsen 2007, 214).

Litteratur

- Ahnfelt, O. 1877. *Aandelige Sange*. Oversat fra svensk af A.L. og Chr. Dick. Christiania: Udgiveren. (I årene 1850-1877 udgav Ahnfelt 12 sanghæfter, der tilsammen indeholdt 200 sange, kaldet *Ahnfelts Sangbog*. Den norske udgave blev normalt også brugt i Danmark).
- Andersen, M.; H. Jakobsen og J. Rødvig, red. 1923. *Mindeskriфт. Bornholms Baptistmenighed 1848-1923*. Rønne: Colberg.
- Banning, K. 1960. *Forsamlinger og mormoner*. København: G.E.C. Gad.
- Banning, K. 1961. »De sjællandske vækkelser«. Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede, bind II. København: G.E.C. Gad.
- Beck, V. 1875. *Nyt og Gammelt*.
Kjøbenhavn: Axel Schiødte.
- Beck, V. 1885. *Paa Livets Vej*. Kjøbenhavn: Thor Pontoppidan.
- Blauenfeldt, L. 1912. *Den Indre Missions Historie*. København: IM.
- Blauenfeldt, L. 1913. *Sennepstræets rod*. København: IM.
- Chrillesen, J. 1933. *Minder og oplevelser*. København: LM.
- Christensen, Jens Ole; Ditte Olsen og Peter Olsen. 2011. *Fra tropehat til iPad. Glimt fra hundrede års missionshistorie*. Hillerød: LogosMedia.
- ELM. 1942. *Mindeskriфт for Evangelisk Luthersk Missionsforening paa Bornholm*. Rønne: ELM.
- Esmarch-Jensen, Johannes. 1978. »P.C. Trandberg og den bornholmske vækkelse indtil 1869«, 3-måneders opgave, Aarhus Universitet.
- Grunnet, N.E. 1960. »Frikirke som princip. Grunnets frimenighed«. I *Et Kirkeskifte*, redigeret af H. Koch, 197-212. København: G.E.C. Gad.
- Grunnet, N.E. 1978. »Den evangelisk-lutherske frikirke i Danmark«, specialeafhandling indleveret ved Det Teologiske Fakultet, København.
- Hansen, F. 2005. »Mission, Church and Tradition in Context«, ph.d.-afhandling indleveret ved Aarhus Universitet.
- Holmgren, J. 1948. *Norrlandsläseriet. Studier till dess förhistoria och historia fram till år 1830*. Samlingar och studier till Svenska Kyrkans historia 19. Stockholm (tryckt Lund).
- Holmquist, H. 1923. »C.O. Rosenius' universitetsår«. I *Studier tillägnade Magnus Pfannenstill den 10 januari 1923*. Lund.
- Holt, P. 1961. *Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark gennem 100 år*. København: Lohse.
- Hyllebjerg, B. og B.M. Jørgensen. 1989. *Et kirkesamfund bliver til*. Holbæk: Føltved.
- Høy, C.T. 1913. *Træk af Marstals Historie*. Nyborg: Svendborg Amts historiske Samfund.
- Høyer, L. 1855. *Aandelige Sange, frit efter det Svenske*. Kjøbenhavn: I Commission i A.F. Høsts Universitetsboghandel.
- Ibsen, Søren H.; Carl Poller og Frits Larsen, red. 1939. *Gaa ud. Luthersk Missionsforening og Hedningemissionen* København: LM.

- Ibsen, Søren H. 1972. *Et tilbageblik over 40 års virke i Tanzania, 1922-1962*. Christiansfeld: Savanne.
- Jacobsen, E.A., red. 1960. *Festskrift i anledning af bibelskolebygningens indvielse*. Hillerød: LMH's elevforening.
- Jørgensen, J.Ø. 1976. *Indre mission og dåben*. Fredericia: Lohse.
- Klarup, Jørgen; Gert Lindgreen; Bodil Rasmussen; Walter Poulsen og Hans Peter Mogensen, red. 1976. *Festskrift LME 25 år. 1951-1976*. Løgumkloster: LM's efterskole.
- Kofod, K.M. 1925. *Den bornholmske Vækkelsespræst P.C. Trandberg*. København: Lohse.
- Kofod-Svendson, F. 2014a. »Bibliografi over Rosenius' skrifter udgivet på dansk«. *Kirkehistoriske Samlinger*: 49-100.
- Kofod-Svendson, F. 2014b. »Teologi og konsekvens«, ph.d.-afhandling indleveret ved Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet.
- Kofoed, K.M. 1933. *Bornholms Kirkehistorie II*. Rønne: William Dam.
- Kofoed, Leif B. 1984. *Sædding Efterskole 10 år*. Skjern: Sædding Efterskole.
- Korsholm, K.P., red. 1973. *Festskrift. LMH 1923-1973*. Hillerød: LMH og elevforeningen.
- Kronborg, Bodil; Søren Jensen og Poul Erik Pedersen, red. 1986. – *og noget faldt i god jord!* Skjern: LM.
- Kaas, E. 2013, *Forbindelse med Skåne*. Brændstrup: Timekær.
- Larsen, E. 1965. *Historiske studier*. København: Tro og liv.
- Larsen, E. 1973. »Lægprædikant Niels Johansens omtumlede tilværelse«. *Kirkehistoriske Samlinger*: 186-233.
- Larsen, F. 1939. *Bag Fronten. Hjemmemenigheden og Hedningemissionen*. København: LM.
- Larsen, F.; Carl Poller og L.F. Christiansen 1943. *Luthersk Missionsforening gennem 75 aar*. København: LM.
- Larsen, F. 1955. *Mødet med Tanganyika*. København: LM.
- Larsen, K. 2001. *Vilhelm Beck – missionspræsten*. Fredericia: Lohse.
- Larsen, K. 2005. »Missionshusene – om baggrunden for deres opførelse« i: *Kirkehistoriske Samlinger*: 95-133.
- Larsen, K. 2011. *En bevægelse i bevægelse*. Fredericia: Lohse.
- Larsen, K. 2007. *Fra Christensen til Krarup*. Fredericia: Kolon.
- Lindhardt, P.G. 1983. »Trandberg, Peter Christian« i: *Dansk Biografisk Leksikon*. Tredje udgave bind 14: 668-669. København: Gyldendal.
- LM. 1922. *Luthersk Missionsforening 1868-1918*. Rønne: LM.
- Lodin, S. 1956. *C.O. Rosenius, hans liv og gärning*. Stockholm: EFS.
- Lyby, T.C. 1997. »Opposition mod Elith Olesen: De frigjorte og trællefolket – Amerikansk-engelsk indflydelse på dansk kirkeliv omkring år 1900«. *Kirkehistoriske Samlinger*: 64-75.
- Lyrstrand, V. 2005. *Kirkekig, evangelisk luthersk frikirke 150 år*. Aarhus: Kanda.

- Martinsen, M. 1999. *Ikke alle dage er lige – blade af en missionærs dagbog*. Henne: Eget forlag.
- Michael, W.J. 1955. *Den evangelisk-lutherske Frikirke i Danmark*. Odense.
- Moe, A. F. 1933. *Præsten Otto F. Moe*. København: Lohse.
- Moe, C. 1898. *Naaden og Sandheden*. Kjøbenhavn: Udgiveren.
- Moe, C. 1927. *De gamle Stier*. Kjøbenhavn: Lohse.
- Munk, C.; F.A. Jensen og Finn Bech, red. 1977. *Kaldet lyder*. Hillerød: DLF.
- Munk, C. og B. Pedersen, red. 1993. *Arvesølv – eller slagger*. Hillerød: DLF.
- Munk, C.; B.R. Schmidt og M. Vigilius, red. 1996. *Missionsfolk og folkekirke*. Hillerød: DLF.
- Nedergaard, P. 1951. *En dansk præste- og sognehistorie*. Københavns stift, 7. København: Lohse.
- Nedergaard, P. 1952. *En dansk præste- og sognehistorie*. Roskilde stift, 3. København: Lohse.
- Nedergaard, P. 1956. *En dansk præste- og sognehistorie*. Fyns stift, 9. København: Lohse.
- Nedergaard, P. 1968. *En dansk præste- og sognehistorie*. Ribe stift, 6. København: Lohse.
- Nedergaard, P. 1968. *En dansk præste- og sognehistorie*. Ribe stift, 8. København: Lohse.
- Nedergaard, P. 1968. *En dansk præste- og sognehistorie*. Ribe stift, 9. København: Lohse.
- Neiendam, M. 1982. »Møller, Hans Christian«. *Dansk Biografisk Leksikon*. Tredje udgave bind 10: 221-222. København: Gyldendal.
- Newman, E. 1925. *Nordskånska väckelserörelser under 1800-talet*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse.
- Nissen, H.E. 1974. *...og ånden skreg. Satandyrkelse, dæmonbesættelse og Guds sejr i Sydethiopien*. Hillerød: DLF.
- Olesen, E. 1983-84. »Kup eller redningsaktion? Omkring tilblivelsen af Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark 1861«. *Kirkehistoriske Samlinger*: 7-89.
- Olesen, E. 1996. *De frigjorte og trællefolket*. Frederiksberg: Anis.
- Olsen, B., red. 1998. *Høsten er stor. Missionærer om mission – smerter, glæder, muligheder, udfordringer*. Hillerød: DLF.
- Olsen, J.H. 2001. *Kristus i tropisk Afrika – i spændingsfeltet mellem identitet og relevans*. Uppsala: Svenska Institutet för Missionsforskning.
- Olsen, V.V. 2004. *Efter ordre. Fra en tropelæges dagbog*. Hillerød: LogosMedia.
- Pedersen, Arne. 1992. *Johannesskolen 20 år*. Hillerød: Johannesskolen.
- Pedersen, B. 2010. »P.C. Trandberg – en bornholmsk mønsterbryder«. *Jul på Bornholm* 78: 32-41.
- Petersen, L. 1926. *To hundrede Aars Trosliv*. København: Lohse.
- Rejkjær, J.P. 2012. *Årsskrift 2012. Johannesskolen 40 år*. Hillerød: Johannesskolen.

- Rosenius, C.O. 1868. *Hemmeligheder i Lov og Evangelium I*. Oversat af Chr. Møller. Rønne: Oversætterens forlag.
- Rodén, N. 1942. *Det norrländska nyläseriets uppkomst*. Stockholm.
- Rodén, N. 1951. »Herrnhutiskt och lutherskt i det norrländska nyläseriet«. *Kyrkohistorisk Årsskrift 1950*. Uppsala.
- Rodén, N. 1952. *Den evangeliska väckelsen i Kalmar län*. Norrköping: Aktiebolaget Trycksaker.
- Roswall, S. 1985. *En banebryder. En bog om Chr. Møller*. Hillerød: DLF.
- Sandewall, A. 1949. »Till frågan om herrnhutismens betydelse för norrlandsläseriets uppkomst«. *Kyrkohistorisk Årsskrift 1948*. Uppsala.
- Schrøder, L. 1991. *Peter Larsen Skræppenborg*. Fredericia: Lohse.
- Skovgaard-Holm, C. 2005. *Kald og pligt. Luthersk Missionsforening og Leif Rasmussen i 40 år*. Hillerød: LogosMedia.
- Skovgaard-Holm, C. 2006. *Ekstrem hverdag. Livshistorier fra Etiopien*. Hillerød: LogosMedia.
- Steenwinkel, E. 1934. *Børnevennen Peter Blomberg*. København: Lohse.
- Steenwinkel, E. 1946. *Hjemliv og Trosliv*, bind 14. København: Lohse.
- Stubkjær, A. 1966. *Nogle oplevelser*. København: Kristeligt Dagblad.
- Sundkler. 1937. *Svenska Missionssällskapet 1835-1876*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyreelse.
- Sørensen, A.C. 2002. *Med Gud i Afrika*. Hillerød: LogosMedia.
- Thorngreen, F. 1968. *På Ordets grund*. Hillerød: DLF.
- Thygesen, N. 1954. *Ulanga*. København. LM.
- Thygesen, N. 1980. *I skove, bjerge, dale. Oplevelser i Afrika*. København: DLF.
- Thyssen, A.P. 1964. *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede*. III bind 2. København: G.E.C. Gad.
- Thyssen, A.P. 1997. »Opposition ved Elith Olesens disputats«. *Dansk Teologisk Tidsskrift* 60 (2): 115-124.
- Toft, P. 1997. *Årsskrift 1997. Johannesskolen 25 år*. Hillerød: Johannesskolen.
- Trandberg, P.C. 1860. *Afskedsprædiken i Thjele og Vinge Menigheder*. Rønne: Colbergs Enkes Bogtrykkeri.
- Trandberg, P.C. 1863. *Sandheds-Ord til Sandheds-Venner og en Prædiken*. Rønne: Colbergs enkes Bogtrykkeri.
- Trandberg, P.C. 1866a. *Nytaars-Hilsen til den evangelisk-lutherske Frimenighed paa Bornholm*. Rønne: Colbergs Enkes Bogtrykkeri..
- Trandberg, P.C. 1866b. *Aabent Sendebrev til Udgiveren af Budskab fra Naadens Rige*. Kjøbenhavn: S. Triers Bogtrykkeri.
- Trandberg, P.C. 1878. *Til Vejledning*. Rønne: I Kommission i Colbergs Boghandel.
- Trandberg, P.C. 1886. *Hvad jeg vil. En Redegjørelse*. Chicago: C. Rasmussens Trykkeri.
- Trandberg, P.C. 1901. *Efterladte Skrifter*, Kjøbenhavn: Frimodt.
- Vinther, K.H.N. 1895. *Menighedslivet i København og Sydøstsjælland*. København: Karl Schönberg.

Westin, G. 1931. *Ur den svenska folkväckelsens historia och tankevärld*. II. Stockholm: EFS.

Wolffsen, A. 1916. »Tre generationer eller Ahnfelts sanger i Danmark«. I *Bibeltrognas Vänners Julkalender*, 27-36. Stockholm: Bibeltrognas Vänner.

Blade

Budskab fra Naadens Rige. Fork. Budskabet. Udgivet siden 1865. Nuværende navn: Budskabet.

Dansk Kirketidende. Fork. DKT. Udgivet siden 1845.

Den kristelige Paaminder. Udgivet 1878-1885.

Indre Missions Tidende. Fork. IMT. Udgivet siden 1854.

Missionsvennen. Udgivet 1901-2000. Fra 2001 navnet: *Tro og mission*

Mørke og Lys. Udgivet 1881-2002. Fra 2003 navnet: *Liv i troen*.

Pietisten. Rosenius var redaktør og udgiver fra 4/1842 til sin død 1868.

Forfatter

Flemming Kofod-Svendsen

Krogebjerg 24

2720 Vanløse

kofodsvendsen@gmail.com

Artiklen er blevet godkendt ved en redaktionsuafhængig fagfællebedømmelse.